

Przemysław Piotrowski, Stefan Florek

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Delinquens narrator – o źródłach i wybranych aspektach narracyjnego podejścia do przestępczości

*Nie doświadczamy świata, jakim jest,
gdyż on jest taki, jakim go doświadczamy...*

Teresa Walas (1993, s. 44)

Abstrakt: Od kilkudziesięciu lat obserwujemy rosnące znaczenie tzw. podejścia narracyjnego w naukach społecznych. Pojęcie narracji jest również coraz częściej wykorzystywane – zarówno na płaszczyźnie teoretycznej, jak i metodologicznej – w rozważaniach na temat natury przestępczości. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie na perspektywy stosowania pojęcia „narracja” w badaniach nad przestępczością oraz, co za tym idzie, możliwości wykorzystania wyników tych badań w resocjalizacji.

Słowa kluczowe: narracje, przestępczość, resocjalizacja, terapia.

Wprowadzenie

Od kilkudziesięciu lat obserwujemy w naukach humanistycznych i społecznych rosnące znaczenie tzw. podejścia narracyjnego. Pojęcie narracji, jeszcze kilkadziesiąt lat temu obecne głównie w pracach filozofów i badaniach literaturoznawców, jest współcześnie wykorzystywane przez przedstawicieli psychologii, antropologii, socjologii, pedagogiki, kryminologii, nauk prawnych, historyków idei, a nawet

przedstawicieli nauk medycznych (Burzyńska 2008; Nowak-Dziemianowicz 2014). Martin Kreiswirth, wybitny amerykański literaturoznawca, w 1994 roku nazwał to zjawisko „zwrotem narratystycznym”. W swojej kolejnej pracy rosnącą liczbę naukowych dyskusji na temat narracji określał już mianem „erupcji” i wskazywał na obsesyjne wręcz zainteresowanie rzeczoną problematyką (Kreiswirth 1994, 2000).

Konstrukt narracji jest również coraz częściej wykorzystywany – zarówno na płaszczyźnie teoretycznej, jak i metodologicznej – w rozważaniach na temat natury przestępczości (por. m.in.: Katz 1988; Toch 1993; Presser 2004, 2009; Youngs i Canter 2011; Poulton 2012). Wydaje się jednak, że o ile wizja człowieka opisywana frazą *homo narrator* (Wolicka 1993) jest dla humanistów oczywista, o tyle proponowane przez nas pojęcie *delinquens narrator*, wskazujące na wagę subiektywnych „opowieści” o przestępczości, dopiero upowszechnia się wśród kryminologów. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie na perspektywy stosowania pojęcia narracji w badaniach nad przestępczością oraz, co za tym idzie, możliwości wykorzystania wyników tych badań w resocjalizacji.

Podejście narracyjne – wybrane inspiracje

Źródeł podejścia narracyjnego można szukać w kilku obszarach nauki. Niewątpliwie jednym z najistotniejszych są dzieła wybitnych filozofów, głównie przedstawicieli filozofii hermeneutycznej. Jak pisze Anna Burzyńska: „dzięki idei narracji myśl filozoficzna znalazła stosowne przesłanki dla przejścia od substancjalnego do dynamicznego ujęcia podmiotu, zaś szlak prowadzący od kartezjańskiego »myślę, więc jestem«, poprzez hermeneutyczne »rozumiem, więc jestem«, sfinalizował się w narratystycznym »opowiadam, więc jestem«” (Burzyńska 2008, s. 33). Warto wspomnieć kilku myślicieli, którzy w sposób szczególny zaznaczyli na tym szlaku swój ślad, a zarazem utorowali drogę „narracyjnej rewolucji”¹.

Martin Heidegger, którego uważa się za prekursora narratystycznej teorii tożsamości, w swoim fundamentalnym dziele *Bycie i czas* (1927, 2013) podkreśla, że jedną z podstawowych charakterystyk człowieka jest jego bycie w czasie i zmiany, którym podlega jednostka w procesie rozwoju własnej egzystencji. Heidegger kładzie również nacisk na procesy rozumienia i samorozumienia (auto-narracji), jako warunków, a zarazem sposobów bycia człowieka. Jean-Paul Sartre (1938/1974) w powieści *Mdłości* wskazuje na wymiar narracyjny jako kluczowy dla istoty człowieczeństwa: „Człowiek jest zawsze opowiadaczem zdarzeń, żyje otoczony swoimi zdarzeniami i zdarzeniami innych, wszystko, co się dzieje, widzi

.....
¹ Omawianie wszystkich filozoficznych inspiracji podejścia narracyjnego przekracza zakres artykułu. Warto jednak zaznaczyć, że poza wspomnianymi, za kluczowe nurty uznaje się w literaturze przedmiotu m.in. koncepcję narracyjnej tożsamości Anthony Giddensa (2010) oraz teorię dialogowego Ja Huberta Hermansa (2002).

przez nie; i usiłuje przeżywać swoje życie tak, jakby je opowiadał”. W filozofii Paula Ricoeura kluczowymi terminami były m.in. narracyjność, tożsamość i czas. Czas historyczny, jak pisze Ricoeur (1984, s. 52), osiąga ludzki wymiar „w takim zakresie, w jakim jest wyrażany w trybie narracji, a narracja osiąga swoje pełne znaczenie, gdy staje się warunkiem istnienia w czasie”². Ludzka tożsamość ma według niego charakter narracyjny – jest konstruowana podczas całej drogi życiowej jednostki. Tożsamość narracyjna składa się z dwóch zasadniczych aspektów: *identitas*, wyrażającego wewnętrzną spójność i stałość oraz *ipseitas*, czyli elementu związanego z dynamiką zmian w przestrzeni czasu. Dodatkowo, fakt, iż tożsamość jednostki ma charakter narracyjny, wiąże się według autora z tym, iż nadajemy sens naszej egzystencji poprzez wchodzenie w związki z innymi ludźmi (por. Dauenhauer i Pellauer 2014).

W połowie ubiegłego wieku zaznaczył się także trend w badaniach historiograficznych, nazwany później narratywizmem. Autorzy takich dzieł, jak *The Idea of History* (Collingwood 1948), *Analytical Philosophy of History* (Danto 1965) lub *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (White 1973), podawali w wątpliwość sens badania „obiektywnych faktów historycznych” podkreślając, że nie można oddzielić przeszłych wydarzeń od ich interpretacji.

Jeśli chodzi o inspiracje psychologiczne podejścia narracyjnego, można ich szukać w kilku dziedzinach, m.in. w badaniach psychologii poznawczej i psychologii rozwoju człowieka. Wybitny psycholog poznawczy, Jerome Bruner, zwraca uwagę, iż logiczne myślenie nie jest ani jedyną, ani najbardziej powszechną formą procesów myślowych. Wskazuje na wagę narracji, pisząc: „życia przeżywanego nie można oddzielić od życia opowiadanego – lub, bardziej bezceremonialnie, życie nie jest »takie, jakie jest«, ale takie, jak się je interpretuje i reinterpretuje, opowiada i jeszcze raz opowiada” (Bruner 1990, s. 17). Kognitywista Mark Turner w szeroko komentowanym dziele *The Literary Mind* (1996) wskazuje na fundamentalne znaczenie narracji i fakt, że kompetencja narracyjna to podstawa procesów poznawczych i jedno z największych osiągnięć ewolucji.

Inny kognitywista i filozof – Daniel Dennett (1991) – proponuje heterofenomenologię, jako nowe podejście w badaniu umysłu, polegające na zestawianiu narracji podmiotu z obiektywnymi danymi uzyskiwanymi metodami eksperymentalnymi. W jego ujęciu „Ja” (self) stanowi ośrodek narracyjnej grawitacji („center of narrative gravity”), konstrukt, wokół którego skupiają się opowieści mózgu na temat doświadczeń podmiotu. Narracje konstytuują więc subiektywny wymiar podmiotowości, chociaż niekoniecznie są wiarygodnymi interpretacjami doświadczeń i działań podmiotu.

Wspomniani już wyżej (w osobie Martina Kreiswirtha) literaturoznawcy-nar-ratolodzy zaobserwowali, iż nawet małe dzieci opowiadając historię, mają świa-

² Oryg.: „to the extent that it is articulated through a narrative mode, and narrative attains its full significance when it becomes a condition of temporal existence”.

domość jej wewnętrznego uporządkowania, są więc wyposażone w elementarną wiedzę na temat narracji. Potwierdzają to psychologiczne badania nad teorią umysłu. Autorzy, tzw. testu niespodziewanej zmiany (Wimmer i Perner 1983)³ podkreślają, iż aby dziecko mogło go rozwiązać, musi rozumieć stany mentalne innych ludzi oraz zdawać sobie sprawę z sekwencji przedstawionych wydarzeń (por. Wimmer i Weichbold 1994). Badania Charlie Lewisa (1994) wykazały, iż nawet trzylatki potrafią rozwiązać test niespodziewanej zmiany oraz, że wyniki są tym lepsze, im bardziej narracja historyjki angażuje dziecko (np. jeśli opowiada ono historię eksperymentatorowi).

Na gruncie podejścia kognitywistycznego zdolność do tworzenia narracji na temat własnych działań jest podstawą, na bazie której dziecko interpretuje zachowania innych osób jako bytów intencjonalnych, budując w ten sposób teorię umysłu z wykorzystaniem kategorii przekonań i pragnień. Wyniki badań wskazują, że kompetencja ta ma w pewnym zakresie charakter wrodzony i wymaga aktywności specyficznych ośrodków centralnego układu nerwowego (Heyes 2009).

Wyniki badań polskich psychologów rozwoju potwierdzają istotność narracji w procesie budowania umysłu. Już w 1989 roku Maria Kielar-Turska pisała w opracowaniu na temat mowy dziecka o znaczeniu narracji, która jest opowiadaniem służącym „przedstawianiu następstwa zdarzeń w czasie” (1989, s. 93). Barbara Bokus (2000) zwróciła uwagę, że kilkuletnie dzieci potrafią przyjmować perspektywę bohatera narracji. Marta Białecka-Pikul (2002) dowiodła, iż istnieje zależność między stopniem realizmu przedstawianej dzieciom narracji a umiejętnością zrozumienia motywów zachowania bohaterów opowiadania.

Narracje i autonarracje

Jerzy Trzebiński (2008) pisząc o narracji w ujęciu psychologicznym, wyróżnia cztery zasadnicze znaczenia tego terminu. O narracji można mówić, jako o:

- formie rozumienia rzeczywistości (chodzi zarówno o rozumienie sytuacji i wydarzeń w kategoriach historii, jak i o proces narracyjnego konstruowania świata i obrazu własnej osoby);
- specyfice międzyludzkiej komunikacji (nawiązywanie i podtrzymywanie dialogu wymaga odwołania się do kompetencji narracyjnych; dodatkowo komunikację można traktować jako proces nadawania znaczeń);

.....

³ Test niespodziewanej zmiany jest wersją sytuacji badawczej, znanej jako false believe task. Polega na przedstawieniu dziecku historyjki, w której występuje dwóch bohaterów. Najpierw chowają oni wspólnie dany przedmiot, a następnie jeden z nich (w czasie nieobecności drugiego) zmienia miejsce ukrycia obiektu. Dzieci są pytane o to, gdzie drugi bohater historii powinien go szukać.

- strukturze tekstu (pierwotnie domena literaturoznawców i lingwistów; obecnie obszar badań kognitywistów, zainteresowanych m.in. relacjami między narracyjną strukturą tekstu a procesem przetwarzania informacji);
- narracyjnych metodach badań (najczęściej ich stosowanie polega na tym, iż osoba badana ma za zadanie opowiedzieć o swoim życiu lub konkretnym zdarzeniu; diagnosta stara się natomiast dotrzeć do głębokiej warstwy opowiadania, aby zrekonstruować posiadaną przez jednostkę całościową wizję świata).

Według Dana McAdamsa (2001) do zasadniczych funkcji narracji należy aktywizowanie do działania oraz nadawanie sensu życiowym doświadczeniom podmiotu. W innych pracach tego autora (McAdams 1985, 1993, 1999) znajdujemy także uzasadnienie stanowiska, zgodnie z którym narracje jednostki są czynnikiem wpływającym na zachowanie spójnej tożsamości w czasie. Wpływ ten może dotyczyć zarówno wyjaśniania sensowności poszczególnych zdarzeń w historii życia podmiotu, jak też służyć potwierdzaniu spójności w wymiarze osobowościowym.

Dan McAdams (2001) zwraca uwagę, iż w autonarracjach można wyróżnić dwa główne „wzorce emocjonalne”, mianowicie:

- a) sekwencję kontaminacyjną, która wyraża się w narastaniu negatywnych emocji o charakterze fatalistyczno-lękowym; stany o pozytywnym lub co najmniej akceptowalnym zabarwieniu emocjonalnym nieuchronnie zmieniają się w swoje zaprzeczenie (co wyraża się takimi przekonaniami, jak „szczęście jest nietrwałe”, „mnie nie przydarzają się dobre rzeczy”, „nie można liczyć na przychyłność losu” lub „jeśli teraz dobrze mi się wiedzie, wkrótce będę musiał za to zapłacić”) oraz
- b) sekwencję „wybawienia z opresji” (*redemption*), która odzwierciedla pełne nadziei przekonanie, że niekorzystne sytuacje zawsze znajdują swoje pozytywne zakończenie, a pokonywanie przeszkód zbliża nas do realizacji życiowych celów („nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło”, „przez trudy do gwiazd” itd.).

Skryształizowana tożsamość oznacza między innymi spostrzeganie siebie jako integralnego podmiotu w kontekście upływającego czasu. Równocześnie jednak przedstawiciele podejścia narracyjnego w naukach społecznych podkreślają, że tożsamość jest osiąganą poprzez nadawanie sensu własnym doświadczeniom. Trzebiński (2002, s. 37) wyraża to w następujący sposób: „Poczucie narracyjnej tożsamości i jej stabilności nie wynika z niezmienności własnych atrybutów, ale ze zrozumiałego przebiegu ważnej dla jednostki historii, którą on przeżywa i w ramach której dobrze rozumie swoje cechy, w tym również ich zmienność, a także dobrze pojmuje swoje postępowanie, jego motywy oraz reakcje innych wobec własnej osoby”.

Opowiadane przez ludzi historie są swoistą, subiektywną interpretacją zdarzeń. Na to, jak postrzegamy dane zdarzenie wpływają nasze wcześniejsze doświadczenia, wiedza, opinie i postawy. Opowiadanie, a więc konstruowanie narracji

o świecie, ma bardzo istotną funkcję – jest próbą „oswojenia” danego fragmentu rzeczywistości, a co za tym idzie, daje poczucie kontroli nad otoczeniem (Dryll 2010). Ważną warstwą narracji są także emocje. W toku interakcji z innymi ludźmi możemy się dzielić odczuwanymi emocjami, ale – co równie ważne – uczymy się rozpoznawania i ekspresji emocji. „Zdarzenia stają się zrozumiałe, gdy widzimy je w perspektywie myśli, uczuć, pragnień i intencji aktywnych podmiotów, które ku czemuś dążą, czegoś się obawiają, coś rozumieją opacznie, a wszystko to odbywa się w określonym czasie i okolicznościach” (Oleś 2008, s. 38).

Wiedza jednostki o sobie ma również formę narracji. Za swoistą strukturę reprezentującą rzeczywistość, a zarazem system zasad interpretacji danego jej obszaru, uznaje się schemat narracyjny, który jest „dramaturgicznym modelem określonej sfery świata” (Trzebiński 2001, s. 95). Schemat narracyjny obejmuje bohaterów historii, wyznawane przez nich wartości, intencje i plany realizacji określonych celów; odnosi się także do pojawiających się w toku działania komplikacji oraz uwarunkowań ich przezwyciężenia (Trzebiński 2001, s. 95).

Konstruowanie autonarracji ma głęboki sens psychologiczny. Należy o nim mówić w kontekście trzech grup potrzeb (Oleś 2008). Do potrzeb integracyjnych, umożliwiających orientację w świecie i poczucie spójności podmiotu, zaliczamy potrzebę rozumienia zdarzeń, ciągłości oraz spójności. Potrzeby społeczne to potrzeba dzielenia doświadczeń i potrzeba uczestniczenia; ich zaspokojenie umożliwia prowadzenie życia twórczego, a zarazem pełnego społecznych identyfikacji. Wreszcie potrzeby tożsamościowe (samookreślenia, niepowtarzalności i nadawania sensu życiu) to takie, które odnoszą się do sfery wartości i nadawania sensu egzystencji (Trzebiński 2001, s. 39–41).

Narracje a przestępczość

Jak podkreśla David Canter (1994), jeden ze zwolenników i prekursorów podejścia narracyjnego do badania narracji przestępczych, wykorzystanie metody narracyjnej pozwala lepiej zrozumieć motywację kryminalistów oraz rozpoznać znaczenie, jakie mają czyny zabronione dla ich sprawców. Te dwa aspekty – motywacja i znaczenie – składają się zaś na powstanie zamiaru popełnienia przestępstwa. Poznając narrację zbliżamy się więc do poznania istoty działań przestępcy.

Podejście narracyjne Cantera, rozwijane w ostatnich latach wraz z Donną Youngs (2011, 2013), opiera się na koncepcji archetypów Northropa Frye (1957) oraz wspomnianej wyżej teorii tożsamości narracyjnej, autorstwa Dana McAdamsa. Frye, odwołując się do *Poetyki* Arystotelesa, zakłada, że opowieści przyjmują zawsze formę jednego z czterech „mitycznych archetypów”: komedii, romansu, tragedii lub ironii. Youngs i Canter (2011) uważają, że pojęcie narracji można zoperacjonalizować, używając terminu rola. „Role narracyjne” są przez nich trak-

towane jako manifestacje pewnych wątków życiowej narracji sprawców, w konkretnej sytuacji przestępczej. Zastosowanie opracowanego przez nich narzędzia do badania narracji (NRQ – *Narrative Roles Questionnaire*) umożliwiło wyodrębnienie czterech głównych ról przestępczych. Są to: Bohater (*Hero*), Ofiara (*Victim*), Zawodowiec (*Professional*) i Mściciel (*Revenge*). Każda z nich zawiera elementy poznawcze, afektywne i tożsamościowe (Youngs i Canter 2011, 2013).

Lois Presser (2009, s. 179) uważa, że narracje są „kluczowymi czynnikami wywołującymi”, przyczyniającymi się do zrozumienia aspektu „tu i teraz” przestępstwa. Autorka wymienia kilka, najważniejszych według niej, zalet wykorzystania pojęcia narracji w analizie przestępczości – możliwość: (1) odnoszenia go do czynów sprawców i świadków przestępstwa; (2) stosowania go w wymiarze zarówno jednostkowym, jak i grupowym; (3) lepszego – dzięki niemu – zrozumienia subkultury przestępczej; (3) wyjścia poza ujęcie przestępczości jako aktywności racjonalnej⁴; (4) łatwego zdobywania danych na temat przestępstwa, bez unikania pytań o jego istotę (Presser 2009). Wylczenie Presser trudno oczywiście uznać za wyczerpujące, choćby dlatego, iż pomija ono takie zalety podejścia narracyjnego jak możliwość poznania przekonanych sprawców, istotnych z uwagi na dopuszczenie się przestępstwa oraz jego motywów (por. Piotrowski, Florek 2014, s. 53).

Badania narracyjne w kryminologii dotyczą wielu aspektów przestępczości. Należą do nich między innymi analizy: treści narracji przestępczych (Toroń 2013), relacji sprawców na temat określonych kategorii czynów (Hochstetler i in. 2010), narracji tzw. społecznej widowni na temat przestępczości (Kappeler, Potter 2014), narracji ofiar przestępstw (Jägervi 2014) oraz narracji wskazujących na specyfikę procesu wycofywania się z przestępczości (Farrall 2012).

Badania nad narracjami leżącymi u podłoża zachowań dewiacyjnych – tzw. *deviant talk*, pokazują, iż w grę wchodzi szerokie spektrum przekonań, reakcji i postaw, które zwiększają prawdopodobieństwo dewiacyjnego zaangażowania. Sussman (2005) wymienia kilka wątków tego rodzaju narracji, skupiając się na tych, które pojawiają się w trakcie interakcji rówieśniczych: rozmowy na temat „bycia złym” (kradzieży, używania narkotyków, stosowania przemocy), „złe zachowanie” (obszernicze gesty, wulgarność) oraz pozytywne reakcje na łamanie norm (śmiej, zachęcanie innych). Zaabsorbowanie nieletnich tym typem narracji zwiększa ryzyko wkroczenia przez nich na drogę przestępczą w okresie dorosłości (Granic, Dishion 2003).

Wojtczak (2014) wskazuje w swoim opracowaniu, iż jednym z charakterystycznych aspektów przestępczych narracji są wyznawane przez sprawców

.....

⁴ Jesteśmy przekonani, że nie sposób zgodzić się z tezą, że badanie narracji przestępczych sprzyja wychodzeniu poza „rzeczowe i racjonalne” podejście do przestępczości, a tym bardziej z tezą, że zmierzanie w kierunku podejścia nierzeczowego i irracjonalnego jest czymś pożytecznym w nauce. Autorka miała zapewne na myśli stosowanie paradygmatu neopozytywistycznego, połączone z odmawianiem racji bytu innym podejściom metodologicznym.

przesady. Spośród 121 skazanych uczestniczących w jego badaniach, blisko 3/4 wskazało na znajomość co najmniej jednego przesądu, funkcjonującego w środowisku przestępczym. 12% badanych przyznało, że popełnione przez nich przestępstwo miało związek z wyznawanym przesądem, natomiast 36% skazanych stwierdziło, że wiedza sprawcy o danym przesądzie może spowodować zaniechanie popełnienia przestępstwa (Wojtczak 2014).

John Laub i Robert Sampson (2003) na podstawie przeprowadzonych badań określili, że „punktami zwrotnymi” na drodze odchodzenia od przestępczości mogą być: założenie rodziny, podjęcie stałej pracy i zaprzestanie nadużywania substancji psychoaktywnych. Bardzo istotne są także – powstające w trakcie tego procesu – modyfikacje życiowej narracji. Pozytywny obraz „Ja” zwiększa poziom „odporności” na wpływy przestępczej subkultury (por. Piotrowski, Florek 2014b).

Oczywiście, jeśli analizujemy proces odchodzenia od przestępczości w kontekście zmian obrazu „Ja”, należy założyć, że – z psychologicznego punktu widzenia – kluczowym aspektem pozytywnych zmian będzie budowanie dojrzałej sfery ego. Według Grzegorek (2003, s. 222): „Stopień złożoności narracji zależy od poziomu rozwoju ego; im ten poziom niższy, tym prostszy jest sposób, w jaki przebiega kategoryzacja rzeczywistości, a więc i wątki historii będą jednoznaczne i proste, rozumienie siebie, a także innych czarno-białe” (Grzegorek 2003, s. 222). Problem swoistej „indolencji poznawczej”, charakterystycznej zwłaszcza dla funkcjonowania poznawczego recydywistów, jest także istotny w kontekście koncepcji myślenia przestępczego autorstwa Glenna Waltersa (1990, 2006).

Na potencjalne możliwości wykorzystania pojęcia narracji w szacowaniu prawdopodobieństwa wycofania się jednostki z przestępczej działalności wskazuje również Maruna (2001). McNeill (2012) podkreśla, że fakt zaprzestania przestępczej działalności jest wypadkową czynników zewnętrznych – zmiany sytuacji życiowej i rosnącego znaczenia więzi z nieprzestępczymi środowiskami oraz wewnętrznych – modyfikowania narracji przestępcy.

Badania kryminologiczne dotyczą także społecznego dyskursu na temat przestępczości. Przykładowo, Kappeler i Potter (2014) wskazują na istnienie „neutralizujących mitów” na temat przestępczości korporacyjnej. Zgodnie z dominującą w USA narracją medialną, podzielaną przez polityków i tzw. przeciętnych obywateli, największym zagrożeniem dla kraju jest pospolita, „uliczna” przestępczość. W rzeczywistości, naruszenia prawa, których dopuszczają się największe koncerny, niosą za sobą o wiele poważniejsze straty. Jednocześnie są one traktowane nieporównanie łagodniej przez sądy. Autorzy przytaczają np. dane FBI, według których całkowity „koszt” przestępczości ulicznej w USA w 2002 roku wyniósł 16,6 mld dolarów. Dla porównania: straty gospodarki amerykańskiej z tytułu bankructwa energetycznej korporacji Enron, do którego doszło w grudniu 2001 roku, szacowano na 60 mld dolarów.

Terapeutyczny aspekt podejścia narracyjnego

Renesans podejścia narracyjnego w psychologii zaowocował między innymi opracowaniem terapii narracyjnej przez White'a i Epsona (1990). Jej teoretyczną podstawą jest myśl, że ludzie nadają sens życiu poprzez porządkowanie swoich doświadczeń w ramach narracji osadzonych w określonych kontekstach kulturowych (Hannen i Woods 2012). Narracje konstruowane i rekonstruowane w interakcjach z innymi ludźmi i przekazami o charakterze kulturowym kształtują poczucie tożsamości jednostki, jej sposób postrzegania świata oraz przyszłe działania. Z uwagi na kulturowy i interpersonalny charakter narracji możliwe jest wytworzenie w indywidualnej sytuacji jednostki wielu alternatywnych narracji związanych z danym problemem. Jeśli dominuje wyłącznie jedna, akcentująca deficyty jednostki, wytwarza się tzw. „opowieść nasycona problemem” (*problem saturated story*), która zaburza jej życie.

Terapia narracyjna ma na celu umożliwienie klientowi wykrycie takich patologizujących opowieści oraz udzielenie pomocy w stworzeniu opowieści alternatywnych (Hannen i Woods 2012), które – zmieniając sposób myślenia o sobie – mają się stać punktem wyjścia w kierunku pozytywnej zmiany zachowania. Trudno określić skuteczność stosowania tej terapii, gdyż w zasadzie, poza raportami dotyczącym pojedynczych przypadków, nie prowadzono do tej pory badań w tym zakresie. W kontekście omawianych powyżej, zorientowanych w nurcie narracyjnym badań nad przyczynami przestępczości, wydaje się, że zastosowanie jej w odniesieniu do sprawców, może przynieść pozytywne efekty. Sądzymy również, że analiza narracji, umożliwiająca identyfikację przekonań przestępcy na temat samego siebie oraz świata, może być wykorzystana jako podstawa terapii zorientowanej poznawczo, której skuteczność w resocjalizacji została potwierdzona licznymi badaniami.

Fundamentalna zaleta tego podejścia polega – naszym zdaniem – na tym, że w narracjach ujawniają się nie tylko te przekonania przestępcy, które jest on w stanie wyrazić *explicite*, lecz również te, które – w pewnym stopniu – są niejawnie i mogą być wychwycone wyłącznie w kontekście innych jego wypowiedzi, jako ich logiczne implikacje. Ponieważ przestępcy trudno je zwerbalizować, np. z uwagi na ograniczoną kompetencję językową, nie ujawni ich w badaniach typu kwestionariuszowego lub w trakcie wywiadu; będą one jednak identyfikowalne podczas precyzyjnej analizy jego narracji.

Analiza narracji umożliwia wyodrębnienie przekonań formujących strukturę „Ja”, które przyczyniają się do popełniania czynów zabronionych i są ewidentnie fałszywe. Można je eliminować poprzez racjonalną argumentację i odwołanie się do faktów. Szczególną klasę fałszywych przekonań stanowią przekonania o (braku) kontroli nad sobą, stanowiące często racjonalizację aktywności przestępczej,

które – jak dowodzą wyniki badań – są wyraźnie skorelowane z działaniami niemoralnymi i prawdopodobnie działania te w pewnym zakresie wywołują (por. Piotrowski, Florek 2014b).

Działania terapeutyczne tego typu, oparte na identyfikacji w narracjach fałszywych przekonań i ich eliminacji, będą mieć charakter negatywny – można je określić jako elenktyczne w nawiązaniu do metody stosowanej przez Sokratesa, a zarazem wykorzystywanej w terapii poznawczej. Ich uzupełnieniem powinny być zabiegi o charakterze pozytywnym – maieutycznym, pomagające nabyć nowe przekonania na własny temat, które staną się podstawą nowej narracji. Powinna je poprzedzić identyfikacja przekonań przestępcy na temat jego cech, konstytuujących pojęcie „Ja”, które są ważne w kontekście wypełniania ról akceptowanych społecznie i mogą stanowić podstawę wytyczenia ścieżki resocjalizacji, spójnej z poczuciem tożsamości przestępcy.

Równie ważne jest wyodrębnienie przekonań na temat świata, których konsekwencją jest podejmowanie działań przestępczych, a następnie podjęcie krytycznej ich ewaluacji w trakcie sesji terapeutycznych. Szczególne znaczenie ma naszym zdaniem eliminacja przekonań spójnych z deterministyczną wizją rzeczywistości (por. Florek, Piotrowski 2014). Jeśli przyjąć, że oddziaływania resocjalizacyjne powinny zmierzać do sytuacji, w której osadzony będzie gotów odpowiedzialnie i konstruktywnie uczestniczyć w życiu społecznym, jedna z najistotniejszych zmian powinna dotyczyć zakwestionowania jego dotychczasowych przekonań, tworzących tzw. „kod ulicy” (Kennedy 2010). Reguły, stosowane przez długoletnich przestępców, dotyczą m.in. podkreślania wagi wewnątrzgrupowej lojalności, absolutnego zakazu współpracy z policją oraz konieczności agresywnego odpowiadania na ewentualną zniewagę. To „elenktyczne” podejście do niewłaściwych przekonań przestępcy na temat świata, powinno być uzupełnione, podobnie jak w przypadku przekonań dotyczących „Ja”, podejściem maieutycznym, opartym na przedstawianiu alternatywnych, pozytywnych narracji na temat rzeczywistości społecznej, które staną się podstawą nabycia przez przestępcę przekonań motywujących do konstruktywnego i akceptowalnego społecznie działania.

Podejście narracyjne do przestępczości ma niewątpliwie wiele zalet. Wiąże się z nim jednak również ograniczenia, które dostrzec można w kontekście współczesnych badań psychologii moralności, podważających tradycyjny model poznania moralnego. Model ten zakłada, że ma ono charakter świadomy i głównie poznawczy, i – jak się wydaje – jest przyjmowany również na gruncie podejścia narracyjnego uznającego, że to świadome treści wyznaczają działania. Okazuje się jednak, że ocena moralna czynu i działanie są często warunkowane przez intuicje – oparte na nieświadomych i nasyconych afektywnie procesach przetwarzania informacji przez umysł, a świadome motywy i uzasadnienia stanowią jedynie ich racjonalizację. Taki model poznania moralnego zaprezentował Jonathan Haidt (2001) w artykule o wymownym tytule *Emocjonalny pies i jego racjonalny ogon: społeczno-intuicjonistyczne podejście do osądu moralnego* (*Emotional dog and its ra-*

tional tail: a social intuitionist approach to moral judgment). Model ten znajduje poparcie w badaniach wykorzystujących nowoczesne metody obrazowania pracy centralnego układu nerwowego. Sądźmy jednak (por. Piotrowski, Florek 2014b), że ograniczenie to można próbować przezwyciężyć w duchu Dennettowskiej heterofenomenologii – poprzez uzupełnienie klasycznej metody narracyjnej monitorowaniem „niesemantycznego” wymiaru narracji (formalnych aspektów wypowiedzi klienta: tonu głosu, mimiki itp., a nawet aktywacji układu nerwowego), którego celem będzie ustalenie pobudzenia afektywnego, towarzyszącego wypowiedziom. Wykrycie niespójności polegających na niezgodności treści z jej afektywnym tłem może być podstawą wspólnego ze sprawcą przestępstwa poszukiwania jej źródeł i konstruowania narracji, których treść będzie spójna z towarzyszącym im afektem.

Abstract: *Delinquens Narrator* – on the Roots and Selected Aspects of the Narrative Approach to Criminality

For several decades the growing importance of so-called narrative approach can be observed in social sciences. The concept of narratives is also increasingly used – both at theoretical and methodological level – in discussions on the nature of crime. The purpose of this article is to indicate the prospects for applying the concept of narratives in the study of crime and, thus, the possibilities of using the results of research on criminal narratives in rehabilitation.

Key words: narratives, criminality, rehabilitation, therapy.

Bibliografia

- [1] Becker H.S., 1963, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, The Free Press, New York.
- [2] Białecka-Pikul M., 2002, *Co dzieci wiedzą o umyśle i myśleniu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [3] Bokus B., 2000, *Świat fabuły w narracji dziecięcej*, Energeia, Warszawa.
- [4] Bruner J.S., 1990, *Życie jako narracja*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 4.
- [5] Burzyńska A., 2008, *Idee narracyjności w humanistyce*, [w:] *Narracja. Teoria i praktyka*, (red.) Janusz B., Gdowska K., de Barbaro B., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [6] Canter D., 1994, *Criminal Shadows*, Harper-Collins, London.
- [7] Canter D., Youngs D., 2012, *Investigative Psychology. Offender Profiling and the Analysis of Criminal Action*, John Wiley and Sons, Chichester.
- [8] Collingwood R.G., 1946, *The Idea of History*, Oxford University Press, Oxford.
- [9] Danto A.C., 1965, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [10] Dennett D., 1991, *Consciousness Explained*, Little, Brown & Co, Boston.
- [11] Dryll E., 2010, *Wielkie i małe narracje w życiu człowieka*, [w:] *Badania narracyjne w psychologii*, (red.) Straś-Romanowska M., Bartosz B., Żurko M., Eneteia, Warszawa.

- [12] Farrall S., 2012, *Rethinking What Works with Offenders*, Routledge, London-New York.
- [13] Florek S., Piotrowski P., 2014, *Przekonanie o kontroli – narracja i zachowania przestępcze*, [w:] *Wychowanie – uwarunkowania, konteksty, narracje*, (red.) Piotrowski P., Smoter B., Gaczoł K., Wydawnictwo Naukowe PWSZ, Nowy Sącz.
- [14] Frye H.N., 1957, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton University Press, Princeton.
- [15] Giddens A., 2010, *Nowoczesność i tożsamość: „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [16] Granic I., Dishion T.J., 2003, *Deviant Talk in Adolescent Friendships: A Step Toward Measuring a Pathogenic Attractor Process*, „Social Development”, nr 12.
- [17] Grzegorek A., 2003, *Narracja jako forma strukturyzująca doświadczenie*, [w:] *Doświadczenie indywidualne: szczególny rodzaj poznania i wyróżniona postać pamięci*, (red.) Krzyżewski K., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [18] Haidt J., 2001, *The Emotional Dog and its Tational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment*, „Psychological Review”, nr 4.
- [19] Hannen E., Woods K., 2012, *Narrative Therapy with an Adolescent who Self-cuts: A Case Example*, „Educational Psychology in Practice”, nr 28.
- [20] Heidegger M., 1927, 2013, *Bycie i czas*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [21] Hermans H.J.M., 2002, *The Person as a Motivated Storyteller: Valuation Theory and the Self-Confrontation Method*, [w:] *Advances in Personal Construct Psychology: New Directions and Perspectives*, (red.) Neimeyer R.A., Neimeyer G.J., Praeger, Westport.
- [22] Heyes C., 2009, *Cztery drogi ewolucji poznawczej*, [w:] *Formy aktywności umysłu. Ujęcia kognitywistyczne*, t. 2: *Ewolucja i złożone struktury poznawcze*, (red.) A. Klawiter, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [23] Hochstetler A., Copes H., Williams J.P., 2010, *“That’s Not Who I Am:” How Offenders Commit Violent Acts and Reject Authentically Violent Selves*, „Justice Quarterly”, nr 27(4).
- [24] Huesmann L.R., 1998, *The Role of Social Information Processing and Cognitive Schema in the Acquisition and Maintenance of Habitual Aggressive Behavior*, [w:] *Human Aggression: Theories, Research, and Implications for Policy*, (red.) Geen R., Donnerstein E., Academic Press, New York.
- [25] Jägersvi L., 2014, *Who Wants to be an Ideal Victim? A Narrative Analysis of Crime Victims’ Self-Presentation*, „Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention”, nr 1.
- [26] Kappeler V.E., Potter G.W., 2014, *Corporate Crime and “Higher Immorality”*, [w:] *Deviance Across Cultures. Constructions of Difference*, (red.) Heiner R., Oxford University Press, New York-Oxford.
- [27] Katz J., 1988, *Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil*, Basic Books, New York.
- [28] Kennedy D.M., 2010, *Practice Brief: Norms, Narratives, and Community Engagement for Crime Prevention*, Center for Crime Prevention and Control, New York.
- [29] Kielar-Turska M., 1989, *Mowa dziecka. Słowo i tekst*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [30] Kreiswirth M., 1994, *Tell Me a Story: The Narrativist Turn in the Human Sciences*, [w:] *Constructive Criticism: The Human Sciences in the Age of Theory*, (red.) Kreiswirth M., Carmichael T., University of Toronto Press, Toronto.

- [31] Kreiswirth M., 2000, *Merely Telling Stories? Narrative and Knowledge in the Human Sciences*, „Poetics Today”, nr 2.
- [32] Laub J.H., Sampson R.J., 2003, *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70.*, Harvard University Press, Cambridge.
- [33] Lewis C., 1994, *Episodes, Events, and Narratives in the Child's Understanding of Mind*, [w:] *Children's Early Understanding of Mind. Origins and Development*, (red.) Lewis C., Mitchell P., LEA, Hove.
- [34] Maruna S., 2001, *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*, American Psychological Association Books, Washington.
- [35] Matsueda R., 1992, *Reflected Appraisals, Parental Labeling, and Delinquency: Specifying a Symbolic Interactionist Theory*, „American Journal of Sociology”, nr 97.
- [36] McAdams D., 1985, *Power, Intimacy and the Life Story: Personological Inquiries into Identity*, Guilford, New York.
- [37] McAdams D., 1993, *The Stories we Live by: Personal Myths and the Making of the Self*, Willam Morrow & Company, New York.
- [38] McAdams D., 1999, *Personal Narratives and the Life Story*, [w:] *Handbook of Personality: Theory and Research* (2nd ed.), (red.) Pervin L., John O., Guilford, New York.
- [39] McAdams D., 2001, *The Psychology of Life Stories*, „Review of General Psychology”, 5.
- [40] McNeill F., 2012, *Four Forms of 'Offender' Rehabilitation: Towards an Interdisciplinary Perspective*, „Legal and Criminological Psychology”, nr 1.
- [41] Mead G., 1927/1982, *1927 Class Lectures in Social Psychology*, [w:] *The Individual and the Social Self: Unpublished Works of George Herbert Mead*, (red.) Miller D.L., University of Chicago Press, Chicago.
- [42] Nowak-Dziemianowicz M., 2014, *Narracja w pedagogice – znaczenie, badania, interpretacje*, „Kultura i Edukacja”, nr 2.
- [43] Oleś P.K., 2008, *Autonarracyjna aktywność człowieka*, [w:] *Narracja. Teoria i praktyka*, (red.) Janusz B., Gdowska K., de Barbaro B., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [44] Piotrowski P., Florek S., 2014a, *Narracje jako źródło danych na temat przestępczości*, [w:] *Wychowanie – uwarunkowania, konteksty, narracje*, (red.) Piotrowski P., Smoter B., Gaczoł K., Wydawnictwo Naukowe PWSZ, Nowy Sącz.
- [45] Piotrowski P., Florek S., 2014b, *Pojęcie „Ja”, narracje i przestępczość*, [w:] *Wychowanie – uwarunkowania, konteksty, narracje*, (red.) Piotrowski P., Smoter B., Gaczoł K., Wydawnictwo Naukowe PWSZ, Nowy Sącz.
- [46] Presser L., 2004, *Violent Offenders, Moral Selves: Constructing Identities and Accounts in the Research Interview*, „Social Problems”, nr 1.
- [47] Presser L., 2009, *The Narratives of Offenders*, „Theoretical Criminology”, nr 13.
- [48] Ricoeur P., 1984, *Time and Narrative*, Vol. 1, University of Chicago Press, Chicago.
- [49] Sartre J-P., 1938/2005, *Mdłości*, Wydawnictwo Zielona Sowa, Warszawa.
- [50] Sussman S., 2005, *Cognitive Misperceptions as Determinants of Drug Misuse*, „Salud y Drogas”, nr 1.
- [51] Tannenbaum F., 1938, *Crime and Community*, Columbia University, New York.
- [52] Toch H., 1993, *Good Violence and Bad Violence: Self-Presentations of Aggressors Through Accounts and War Stories*, [w:] *Aggression and Violence: Social Interactionist Perspectives*, (red.) Felson R.B., Tedeschi J.T., American Psychological Association, Washington.

- [53] Toroń B., 2013, *Przestępczość skazanych kobiet i mężczyzn w perspektywie biograficznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [54] Trzebiński J., 2001, *Narracja jako sposób rozumienia świata*, [w:] *Praktyki opowiadania*, (red.) Owczarek B., Mitosek Z., Grajewski W., Universitas, Kraków.
- [55] Trzebiński J. (red.), 2002, *Narracyjne konstruowanie rzeczywistości*, [w:] *Narracja jako sposób rozumienia świata*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [56] Trzebiński J., 2008, *Problematyka narracji we współczesnej psychologii*, [w:] *Narracja. Teoria i praktyka*, (red.) Janusz B., Gdowska K., de Barbaro B., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [57] Turner M., 1996, *The Literary Mind*, Oxford University Press, Oxford-New York.
- [58] Walas T., 1993, *Czy jest możliwa inna historia literatury?*, Universitas, Kraków.
- [59] Walters G.D., 1990, *The Criminal Lifestyle: Patterns of Serious Criminal Conduct*, Sage Publications, Newbury Park, CA.
- [60] Walters G.D., 2006, *Appraising, Researching and Conceptualizing Criminal Thinking: A Personal View*, „Criminal Behaviour and Mental Health”, nr 16.
- [61] White H., 1973, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- [62] White M., Epsom D., 1990, *Narrative Means to Therapeutic Ends*, W.W. Norton and Company Ltd, New York.
- [63] Wimmer H., Perner J., 1983, *Beliefs about Beliefs: Representation and the Containing Function of Wrong Beliefs in Young Children's Understanding of Deception*. „Cognition”, nr 13.
- [64] Wimmer H., Weichbold V., 1994, *Children's Theory of Mind: Fodor's Heuristics Examined*, „Cognition”, nr 53.
- [65] Wojtczak P., 2014, *Funkcjonowanie przesądów w środowisku przestępczym*, Warszawska Firma Wydawnicza SC, Warszawa.
- [66] Wolicka E., 1993, *Homo narrator*, „Logos i Ethos”, nr 2.
- [67] Youngs D., Canter D., 2011, *Narrative Roles in Criminal Action: An Integrative Framework for Differentiating Offenders*, „Legal and Criminological Psychology”, nr 2.
- [68] Youngs D., Canter D., 2013, *Offenders' Crime Narratives as Revealed by the Narrative Roles Questionnaire*, „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology”, nr 3.

Źródła internetowe

- [69] Dauenhauer B., Pellauer D., *Paul Ricoeur*, [w:] *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (ed.) E.N. Zalta, <http://plato.stanford.edu/entries/ricoeur/>. [dostęp: 7.03.2015].
- [70] Poulton E., „Not Another Football Hooligan Story”? *Learning From Narratives of 'True Crime' and Desistance*, „Internet Journal of Criminology”, http://www.internetjournalofcriminology.com/poulton_football_hooliganism_ijc_dec_2012.pdf [dostęp: 9.03.2015].